

KAPITOLA JAZYKOVÉ PROSTŘEDKY LITERÁRNÍHO DÍLA

Syntaktické prostředky uměleckého jazyka

Syntax (skladba) zjišťuje, jak se spojují znaky ve větší celky – věty. Z tohoto hlediska jde o syntax jako součást gramatiky. V uměleckém jazyce se však uplatňují některé zvláštnosti při kombinování znaků, které stojí nad gramatickou normou – těmi se budeme zabývat.

Vztah uměleckého jazyka ke gramatické normě: odchylky od normy se dříve považovaly buď za tzv. básnickou licenci, nebo přímo za chyby; dnes mluvíme o odchylnkách – mívají v uměleckém textu určitou funkci, přinášejí estetickou kvalitu.

Odchylka od gramatické normy se nazývá **enallagé** (je to stylistická figura). Mezi odchylky patří:

Anakolut = vybočení (vyšinutí) z vazby; odchylka od pravidelné větne stavby, vznikající tím, že se uprostřed věty mění už započatá větná konstrukce, např.

Kdo v zlaté struny zahrát zná,

jej ctěte víc než sebe.

(vazba je zvláštní, „správně“ by mělo být „ten by měl být ctěn...“, a ne 4. pád – jej)

Inverze = neobvyklý slovní pořádek; přišel on, černý přiběhl kůň

Plurál majesticus (majestátní plurál) = mluva v 1. osobě množného čísla namísto 1. osoby jednotného čísla; dochází tak ke zdůraznění 1. osoby, používali panovníci; např. My, král uherský a český, rozhodujeme takto.

Autorský plurál = tzv. plurál skromnosti; forma je stejná jako u majestátního pl., ale dochází zde naopak k zeslabení 1. osoby; je doporučen pro odborné texty; např. A tím přecházíme k dalšímu bodu výkladu.

Historický prézens – užití přítomného času ve významu času minulého, např.

„Císař Karel IV. dává stavět Nové Město pražské.“

„Tak si jdu včera po ulici, a co nevidím...“

Stylistické figury

Figury = výrazové prostředky, užívající odchylek od běžného sdělného jazyka; konfigurace slov, které se dají popsat, charakterizovat a častěji se opakují, takže je můžeme považovat za ustálený jazykový prostředek.

Na rozdíl od tropů **nedochází ke změně významu**, k přenášení významů slov.

Figury lze dělit různě, pro přehlednost zvolme třeba hrabákovské dělení na 1. Figury syntaktické, 2. Figury vzniklé hromaděním, 3. Řečnické figury. Pro kategorie 1 a 2 platí, že se dají definovat svým tvarem, podobou. Řečnické figury ne, zde je základním znakem vztah k adresátovi.

1. Figury syntaktické

Asyndeton = vynechání spojek; obvykle je vynechána spojka „a“ před posledním členem výčtu

A byla cesta úžinou, přes vody, luka, bažinou.

Polysyndeton = opak asyndeta; nadbytek spojek (a, i)

Je tráva vysoká a laskavá a vlahá.

Parenteze = samostatný slovní výraz či věta, vložený do věty nebo souvětí; je do ní syntakticky nezačleněn, ale věty se týká, buď po stránce formální (poznámka ke zvolené formulaci) nebo významové (zpřesnění). Výraz je oddělen od zbytku textu zpravidla pomlčkami.

By láska tvá tě šťastnou učinila,

by vášeň – **vášeň je-li to** – tě nikdy nezlomila.

V třetím roce jeho vlády se plán – **zvolíme-li tento termín** – začne vymykat z rukou.

Hendiadys = souřadnou formou se spojí dvě slova, která dávají dohromady jeden celek, jeden specifický význam; někdy jde o souřadné spojení představ, z nichž jedna je významově podřadná (přídavné jméno, které významově upřesňuje podstatné jméno);
např.

Zasypali ho věnci a kvítím (místo květinovými věnci).

Horník z Beskyd a hor (místo z beskydských hor).

Často ustálená spojení, např. prach a popel; podle svého nejlepšího vědomí a svědomí, dnes a denně.

Na rozdíl od podobné tautologie (viz později) se *nejedná* o spojení dvou *synonymních* výrazů.

Zeugma = spřežení vazeb; užití jen jedné syntaktické vazby u souřadně spojených členů, z nichž každý vyžaduje odlišnou vazbu

Řídíme se a učíme se z jeho příkladu. („správně“: řídíme se jeho příkladem a učíme se z jeho příkladu)

Obsloužíme a poradíme vám k vaší spokojenosti. („správně“: obsloužíme vás a poradíme vám k vaší spokojenosti)

Elipsa = vynechání méně důležitých, z kontextu snadno doplnitelných slov (např. slovesa být)

Svátky za dveřmi. (svátky jsou za dveřmi)

Tělo jeho – skála na skále ležící. (tělo jeho je/vypadá jako skála...)

2. Figury vzniklé hromaděním

a) Figury zakládající se na hromaděním hlásek; vznikají tím, že se výběr slov řídí eufonickými hledisky

Zvukosled = záměrná zvuková organizace textu, aby se docílilo opakování nějaké hlásky či skupiny hlásek

A na topole podle skal

zelený mužík zatleskal. (opakování „l“ navozuje dojem tleskání)

Mohou se vyskytovat zvláštní případy zvukosledu, např.

onomatopie = zvukomalba, napodobení nějakého reálného zvuku jazykovými prostředky

- např. citoslovce (bum, ťuk, kvok), slovesa (brnkat), substantiva (kukačka)

Aliterace = zvukosled, při němž se opakují stejné hlásky či hláskové skupiny na začátku dvou či více slov či sousedních slovních skupin

Potkal potkan potkana

pod kamenem, pod kamenem,

počkat pane potkane...

Paronomázie = spojení slov podobně znějících, bez ohledu na jejich významovou příbuznost (většinou jsou však odvozena od stejného kořene)

trubači troubili; slavme slavně slávu Slávů slavných; skleničko ty skleněná, podvedený podvodník

Kalambúr = slovní hříčka vzniklá záměnou podobně znějících slov, což navodí komický efekt

Jeden připisoval vinu **nehodnosti**, jiný **nevhodnosti** jejich.

Palindrom = slovní hříčka; slovo (více slov, verš...) dává smysl i při čtení pozpátku (a to po hláskách, nebo po slabikách, nebo i slovech)

Anna; kobyła má malý bok; jelenovi pivo nelej

b) Figury zakládající se na opakování týchž slov

Epizeuxis = slovo či slovní spojení se opakuje bezprostředně za sebou či v těsné blízkosti, v rámci jednoho verše či věty; častá v lidové poezii

koulelo se, koulelo, červené jablíčko

Taková voda

zmučená voda voda žal

jako ta voda

co si v ní Pilát ruce umýval

Taková voda padá

(F. Halas)

Anafora = opakování slova či slovního spojení na počátku po sobě jdoucích veršů (poloveršů, slok, vět v próze); vytváří anaforický rým

Šeření z kříže nocí sňaté

Šeření básni ohlédá se zpět

Šeření jímž hvězdy odkapkáte

Šeření přípravo všech zvoniček

(F. Halas)

Epifora = opak anafory, opakují se slova na konci celků

Šaty měla podzimkové

a vlasy měla podzimkové

a oči měla podzimkové

(F. Halas)

Epanastrofa = slovo či slovní spojení, jímž končí celek (verš či sloka v básni, větný celek v próze), se zopakuje na začátku dalšího stejného celku

I po smrti, rybáři, vidíte **na svoje moře**,
na svoje moře, kde žijete krásně a sami
(K. Biebl)

c) **Figura zakládající se na hromadění celých struktur**

Paralelismus = gramatický paralelismus, tedy opakování podobných gramatických konstrukcí

Hluboké nebe nade mnou
a černá voda pode mnou. (K. Biebl)

Křepelila malá křepelenka,
křepelila překrásná panenka.
Křepelil s ňú malý krahulíček,
křepelil s ňú překrásný Janíček. (zde podpořeno i anaforou)

d) **Figury založené na hromadění významů**

Pleonasmus = figura, která z hlediska věcné informace pojmenovává nadbytečně; explicitně se vyjádří něco, co už je implicitně přítomno v kontextu

dívat se očima, ručkovat rukama;

s estetickým účinkem to může být třeba hromadění synonym: míč skákal, hopsal, poskakoval; klisna utíkala, běžela a uháněla

Tautologie = někdy se s pleonasmem ztotožňuje, jde o dvojí vyjádření téže věci, rozvedení téhož sdělení dvěma synonymními výrazy; na rozdíl od pleonasmu nevyvolává však pocit nadbytečného hromadění synonym

položivot a polosmrt; zde a nikde jinde; v poloutmě a polousvětle (Erben)

3. Figury řečnické

Řečnická otázka = taková, na kterou je odpověď už předem dána a nikdo ji tedy neočekává; otázka není položena za účelem zjištění něčeho, ale formou otázky se určitá věc sděluje

Kdo se tomu může vyrovnat? (myslíme: nikdo se tomu nemůže vyrovnat)

Řečnická odpověď = je spojena s otázkou, kterou si klade sám mluvčí a jejíž funkcí není něco zjišťovat; mluvčí si na svou otázku odpoví sám nějakým neočekávaným způsobem – vzniká tak překvapení, napětí mezi očekávanou a skutečnou odpovědí

Co je radost v zlaté síni? V purpur přioděná lež.

Apostrofa = oslovení osoby či věci, od níž nelze očekávat odpověď (nepřítomná či mrtvá osoba, předmět, abstraktní pojem...); v širším slova smyslu řečnické zvolání vůbec

Letní ty noci zářivá!

Tak jsem tě miloval, a miloval jen slovy,
má Praho líbezná.

Aposiopesis (aposiopese) = úmyslné přerušení řeči, jádro sdělení je zamlčeno, protože je pochopitelné z kontextu – tím se postaví do středu pozornosti; značí se třemi tečkami;

Jak jsem jen mohl... ale darmo mluvit.

V literatuře se objevuje často v přímé řeči, jde o vyjádření emocionality, nebo prosté přerušení partnera v dialogu:

„A tak mu povídám...“

„Už mi konečně řekni, co ti odpověděl!“